

ДЕМОКРАЦИЯТА КАТО ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНО ПРАВОСЪЗДАВАНЕ

Даниел Вълчев*

1. Енигмата демокрация

1.1. Какво е демокрацията? Кое е демократично и кое недемократично, или дори антидемократично? Може ли демокрацията да бъде разглеждана като формана държавно управление и държавно устройство (Венелин Ганев) или е по-уместно да я представим чрез идеята за правата (Роналд Дуоркин)? Процедура ли е демокрацията или състояние (Юрген Хабермас)? Може ли да говорим за демокрация у древните и демокрация у модерните народи (Бенжамен Констан)?

Политическата свобода ли е критерият за демокрация (Ханс Келзен)? Има ли авторитарна демокрация или тя винаги е либерална (Джон Грей)? Кое от всичко казано за демокрацията е вярно и кое не? Може ли всичко казано да бъде вярно в някакъв контекст? А може ли да преценим всичко като изначално не вярно? Може ли демокрацията да бъде каквото ни хрумне (Джовани Сартори)?

1.2. През последните десетилетия понятието демокрация намери едно забележимо място и в обикновената всекидневна реч, и в политическата риторика, и в множество научни изследвания. Използването на твърде различно смислово Натоварване на понятието прави почти безпредметен всеки опит за неговото Универсално изясняване.

Все пак не е трудно да видим, че в по-голямата част от употребите на понятието демокрация се съдържат най-малко две общи идеи: а) демокрацията е *понятие, свързано с политическата*

организация на обществото; и б) демокрацията се разглежда като ценност. Дори само това наблюдение е достатъчно, за да подсказва, че една голяма част от изследванията по темата, макар и научни по форма, в действителност са идеологически по съдържание. И като всяка идеологическа конструкция те са се наели да осъществят една логически несъстоятелна операция — *да докажат правилността на определено ценностно съждение и да изведат от него правила, важими за всяко политически организирано общество.*

Предлаганите в тази статия разсъждения нямат за задача да представят многогодишния дебат относно понятието демокрация и теориите, в които то е ангажирано. Усилията са насочени предимно към изграждане и обосноваване на едно съотносимо към правното познание разбиране за демокрацията, а това по мое мнение означава *дефиниране на това понятие чрез поставянето му в отношение с правния ред.* От съществено значение е да се има предвид, че съдържанието на понятието демокрация ще бъде търсено не в политическата действителност или в различни идеологически постулати, а преди всичко изследвайки неговите възможни проекции в позитивния правен ред.

Противниците на строгия позитивноправен подход в правната наука вероятно биха възкликнали: как е възможно един толкова многоаспектен и противоречив проблем да бъде свеждан до характеристики на действащото право. След това те многозначително биха въздъхнали — нещата са далеч по-сложни.

Едва ли някой би се наел да отрича сложността на проблема за демокрацията или правото на друго мнение. Все пак би било уместно да напомним, че връзката между различните области на човешкото познание не е пречка за тяхното успешно обособяване. Наред с това следва да се има предвид, че проблемът за демокрацията е точно толкова сложен, колкото го представя съответната теоретична конструкция. Демокрацията е едно от онези понятия, за които трудно може да се твърди, че имат определено съдържание извън рамките на дадена теория. В

---

* асистент в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право.

този смисъл *теориите за демокрацията не толкова изследват своя предмет, колкото се стремят да го конструират логически.*

1.3. Нека още веднъж подчертаем, че изложените в това изследване разсъждения не претендират и за безспорност. Считам обаче, че представените тези и аргументи биха могли да се приемат за валидни в рамките на една определена теоретична конструкция. Нейните основни параметри (предпоставките, които превръщат тезите във валидни, а аргументите в съотносими) могат да бъдат синтетично изразени по следния начин: а) правният ред е един спонтанен ред. б) правото е нещо създадено, а не дадено; в) демокрацията е състояние на политически организираното общество, предполагащо разнообразни механизми за широко участие при решаване на общите работи.

Тезите, които ще се опитам да изложа и обоснова, също могат да бъдат сведени до три:

а) демокрацията може да бъде обяснена чрез правния ред; Ако е валидно а), то

б) демокрацията е такова състояние на правния ред, което предполага най-голяма децентрализация при създаване на право, без това да води до разрушаване на единството на правния ред; Ако е валидно б), то

в) основният институционален носител на демократични тенденции е не парламентът, а съдът.

2. Правният ред

2.1. Правото като спонтанен ред

В рамките на нашето изложение ще използваме понятието ред в смисъл, близък до разбирането на Хайек — т. е. като състояние, при което множество компоненти от различен вид са така свързани помежду си, че е възможно въз основа на познания за една пространствено или времево ограничена част да бъдат направени предвиждания с голяма степен на вероятност за останалото¹.

Съществуват редица *основания да разглеждаме правото като ред, при това като спонтанен, а не като преднамерено създаден ред.* Правният ред е изграден от различни компоненти.

Двете относително обособени групи компоненти на правния ред — правни норми и индивидуални предписания, възникват по твърде различен начин. Правните норми, от своя страна, могат да бъдат както целенасочено създадени (нормативен акт), или целенасочено възприети (правен обичай), така и съществуващи в невербализирана форма (институционализирани схващания за справедливост, морал и т. н. — у нас например: чл. 26, ал. 1 и чл. 52 от Закона за задълженията и договорите; чл. 46, ал. 1 и ал. 2 от Закона за нормативните актове и др.).

Що се отнася до индивидуалните предписания, то разнообразието на тяхното възникване е не по-малко. Те могат да бъдат установени с властнически акт в резултат на процедура по решаване на правен спор (съдебно решение в широк смисъл) или без наличие на правен спор (административен акт в широк смисъл). От друга страна, те могат да бъдат установени от самите автономни участници в правния живот едностранно или в резултат на съгласуване (сделки).

И ако всеки един от тези компоненти по някакъв начин може да бъде представен като човешко творение (дори обичаят и невербализираните правила), то твърдението, че правният ред в неговата цялост би могъл да се разглежда като Целенасочено и волево създаден ред, е несъстоятелно.

За правния ред, както и за всеки друг спонтанен ред, не може да се твърди, че има само онази степен на сложност, която неговият създател може да обхване. Напротив, *правният ред може да притежава всякаква степен на сложност*, включително и такава, която очевидно надхвърля възможността за едновременно осмисляне и контрол от единен център на власт.

Без да бъде по необходимост абстрактен, *правният ред притежава една оп-Ределена степен на абстрактност.* Тази степен на абстрактност (макар и различна в различните правни системи) го прави консервативен и му позволява да остане относително непроменен при интензивно променящи се външни въздействия.

Като всеки спонтанен ред *правният ред няма обща цел* в същинския смисъл (външно формулирано бъдещо желано състояние). Всеки от неговите компоненти може да има своя

цел², без това да означава наличие на съзнание за обща цел при създаване на всички компоненти или на всеки от компонентите. Онова което обединява компонентите на правния ред, и им придава единство, е преди всичко вертикалната нормативна зависимост между тях и свързаната с това хипотеза за основната норма³.

2.2. Правото — дадено или създадено

Както вече имахме възможност да отбележим, настоящите разсъждения са изложени в рамките на едно позитивистки ориентирано разбиране за правото и правната наука, основаващо се на две основни тези: а) правото няма други основания, значими за юридическото познание, освен самото право⁴; б) нормативният метод е единствено възможният метод в рамките на правното познание. Без да се впускаме в подробни обяснения, следва все пак да отбележим как изглеждат посочените тези в разгърнат вид⁵.

Тезата, че **правото няма други основания освен самото право**, от една страна означава, че не съществува необходима връзка между съдържанието на правните норми и морала⁶, а от друга страна, предполага възприемане на кантовото разбиране, че е невъзможно извличането на валидността на правила за поведение от факти.

Тезата, че нормативният метод е единствено възможният метод в рамките на правното познание, също може да бъде разглеждана най-малко в две посоки. От една страна, тази теза предполага разглеждането на нормата като основна обяснителна схема в правното познание. Човешките постъпки придобиват определен правен смисъл единствено поставени в отношение с правната норма, възприемана като отправна точка. От друга страна, нормативният метод предполага решаване на въпроса за валидността на правната норма въз основа на нормативни, а не на причинно-следствени зависимости. По този начин става възможно логическото конструиране на правото като един цялостен йерархизиран нормативен ред.

Мнозина автори са склонни да считат, че юридическият позитивизъм по дефиниция предполага разглеждането на

правото като екзогенен (създаден отвън) правен ред. В много случаи това е вярно. Но основните теоретични конструкции в една съвременна правнопозитивистка (нормативно ориентирана) Доктрина не противоречат на идеята за ендогенно (спонтанно) възникващия правен ред.

Наистина, една правнопозитивистка доктрина приема, че правото е създадено, а не дадено. Но **това не означава, че правният ред в своята цялост е целел сочено създаден** (нито от отделни индивиди и/или тела, нито от енигмата юридически персонифицираната държава). Погрешно е схващането, че всички позитивистки ориентирани доктрини по необходимост страдат от един нездрав естатизъм. Може би има известни основания естатизмът (в случая разглеждането на държавата, в лицето на нейните органи, като единствен създател на правния ред) да се счита за характерна слабост на традиционния юридически позитивизъм от края на XIX и началото на XX век. След изоставянето на понятието държава като централно понятие в съвременните позитивистки доктрини, този недостатък на традиционния правен позитивизъм може основателно да се счита за преодолян⁷.

Смисълът на **постулата за създаденото право** следва да бъде търсен в две посоки. От една страна, той е отрицание на естественоправния възглед за правото като дадено отнякъде — Бог, природа, разум⁸. На следващо място той изразява разбирането, че отделните правни норми са човешко творение — не винаги целенасочено измислени, но винаги съзнателно възприети като валидни. Не е трудно да се установи, че така разгледан, постулатът за правото като създадено не изключва възможността правният ред да бъде разглеждан като спонтанен ред. Това ще рече, че макар и съставен от целенасочено създадени компоненти, **правният ред като цяло не е нито създаден, нито контролиран от един интелект, от един волеви център**. Децентрализираният характер на правосъздаване-то, представляващ иманентна характеристика на всеки правен ред, е потвърждение на възможността за вписване на тезата за правото като спонтанен ред в една съвременна правнопозитивистка доктрина⁹.

3. Демокрацията като правосъздаване

3.1. Правотворчество, правообразуване, правосъздаване

В българската правна доктрина от последните десетилетия понятието *правотворчество* се използва широко. Под правотворчество обикновено се разбира дейността на оправомощени органи по създаването (формулирането) на правни норми¹⁰. Доколкото нормативният акт се счита за главен източник на правото, а законът се разглежда като основен нормативен акт в континенталните правни системи, не е чудно, че много често правотворчеството мълчаливо, а понякога изрично¹¹ се свежда до законодателния процес в парламента.

За да се намали неблагоприятното впечатление за едностранчивост на теориите, в които понятието правотворчество е ангажирано и под въздействието на съветската правна наука от края на 70-те и началото на 80-те години (особено С. С. Алексеев, чийто курс по обща теория на правото повлия на цяло поколение български автори), през последните две десетилетия у нас започна да се говори и за *правообразуване* — процес на формиране на социалните дадености, „извикващи на живот“ акта на правотворчество. Разглеждано в тази по-широка социологическа рамка, правотворчеството се явява последен формализиран етап на правообразуването¹².

В българската правна доктрина правотворчеството често се противопоставя, или поне рязко се разграничава от правоприлагането¹³. Докато правотворчеството се приема като процес на създаване на правни норми от парламента (или изпълнителната власт), то правоприлагането се разглежда като процес на „прилагане“ на вече готовите правни норми – т. е. подвеждане на конкретна фактическа ситуация към общото правило. Това прилагане може да бъде осъществено както по повод на възникнал правен спор, така и без наличието на такъв спор. Като най-релефен израз на разграничението между правотворчество и правоприлагане, в рамките на това станало класическо за актуалната българска правна доктрина схващане,

са *различията между закон и съдебно решение*.

Твърдените различия между тези два правни акта като че ли най-ясно илюстрират *силно идеологизирания характер на разграничението между правотворчество и правоприлагане*. Правотворчеството е дейност, осъществявана от парламента в качеството му на висше представително събрание. В рамките на континенталната публичноправна традиция той се разглежда ако не като изразител на народния суверенитет, то поне като носител на воля, стояща много близо до хипотетичната народна воля. Съдът, от своя страна, не е нищо повече от държавен орган, съставен от специално обучени чиновници, на които е възложено, следвайки строго определена (отново от парламента) процедура, да издава индивидуални властнически предписания по прилагането на общите правила за поведение. От съда се очаква единствено да изгражда прости категорични силогизми — познавайки голямата предпоставка, „спусната“ му от парламента, откривайки малката предпоставка, докато установява фактите по делото, той трябва да постанови единствено възможното правилно решение.

Тази идеологическа илюзия е пречка не само за възприемането на един по-адекватен и радикален прочит на принципа за разделение на властите в континентална Европа. Тя е източник и на едно дълбоко *неразбиране на ролята т съда в процеса на създаване на правото*.

В рамките на настоящото изследване централно място заема понятието *правосъздаване*. Ще разгледаме правосъздаването като *процес по създаване на компоненти на правния ред — правни норми и индивидуални предписания*. Освен че дава възможност да се обхване с един термин както създаването на правни норми, така и създаването на индивидуални предписания, въвеждането на понятието правосъздаване цели и постигането на най-малко два допълнителни теоретични резултата.

Правосъздаването позволява да се изостави понятието правотворчество, черпещо основания от идеологемата, според която парламентът е изразител на народната воля, и в това си

качество е единственият легитимиран създател на право. Въвеждането на понятието правосъздаване дава възможност да се изостави и не по-малко идеологизираната (макар и на пръв поглед социологически достоверна) представа за правообразуването — парламентът само формулира правилата, чиято поява са предопределили обществените процеси.

Наред с това понятието правосъздаване позволява да се развие тезата, че между създаването на един нормативен акт и на едно съдебно решение има много повече общо, отколкото различно, а в процеса на конструиране на правния ред съдебното решение има поне толкова важни функции, колкото и нормативният акт.

3.2. Демократични и автократични тенденции в правния ред

От гледна точка на степента на централизация на правосъздаването правните редове могат да бъдат разделени на две големи групи — с *относително децентрализирано правосъздаване*, които ние ще означим като *демократични*, и с *относително централизирано правосъздаване* — които ще наричаме *автократични*.

Идеята за разглеждане на демокрацията като децентрализирано правосъздаване не претендира за оригиналност. Тя е изложена в част от трудовете на Ханс Келзен от втория (класически) период на неговото творчество¹⁴, макар да не е развита последователно. Келзен разглежда демокрацията и автократията като двете възможни *форми на управление*, подчертавайки, че разграничение между тях може да се направи въз основа на степента на централизация на правосъздаването¹⁵. Но той се ограничава да изследва от тази гледна точка проблеми на общото учение за държавата и конституционното право, без да достигне до крайните логически изводи от своята идея.

Възприемането на идеята за представянето на демокрацията като децентрализирано правосъздаване поставя най-малко два сериозни въпроса: а) защо именно правният ред е относително висока степен на децентрализация на правосъздаването може да бъде наречен демократичен? б) кои

процедури по създаване на право засилват тенденцията за децентрализиране на правосъздаването и кои засилват тенденцията за неговото централизиране?

Семантично думата демокрация предполага широко участие при решаване на общите работи на обществото. Подобно участие (макар опосредено и в определен смисъл хипотетично) предполага някаква степен на одобрение на действащия правен ред от членовете на социалната общност. Съвременното либерално интерпретиране на демокрацията я свързва с очертаването на определен периметър на ненамеса в личната сфера на индивида (особено от страна на публичната власт). Но реализирането и на тази идея дава възможност да се предположи, че като цяло *правният ред би съответствал на очакванията на членовете на общността*.

Съществуват и чисто исторически основания за нашата теза. Строго погледнато всички силови опити за съзнателно моделиране на обществото (а това по необходимост означава и моделиране на правния ред) преминават през стремеж към централизиране на правосъздаването. Този стремеж по дефиниция влиза в конфликт със спонтанния характер на правния ред и поставя под съмнение неговата цялост. Това е и една от причините демокрацията, разглеждана като децентрализирано правосъздаване, да бъде определена не само като желано, но и като *естествено състояние на правния ред*.

Едва ли може да се твърди, че съществува правен ред, който да предвижда изцяло централизирано или напълно децентрализирано правосъздаване. Въпреки че, както посочихме по-рано, един спонтанен ред може да има всякаква степен на сложност, само най-примитивният правен ред, имащ при това много малък обхват на персонално и териториално действие, би могъл да има такава степен на сложност, която позволява съществуване на необходимите за налагане на централизирано правосъздаване възможности за едновременно осмисляне и контрол. Въпреки че подобно централизирано правосъздаване е теоретично възможно и в модерните правни системи, на практика нито един от тоталитарните и/или авторитарни режими

не е успявал да осъществи пълна или близка до пълната централизация на правосъздаването.

Още по-трудно осъществима е пълната децентрализация на правосъздаването. Трябва да се има предвид, че под пълна децентрализация на правосъздаването следва да се разбира само онази степен на децентрализация, която не поставя под съмнение единството и йерархизирания строеж на правния ред.

Във всеки правен ред могат да бъдат открити тенденции на централизация в правосъздаването (автократични тенденции) и децентрализация в правосъздаването (демократични тенденции). Въпреки че често единият вид тенденции е водещ, **демократичните и авторитарните тенденции винаги съществуват едновременно**. В този смисъл би било неуместно да се твърди, че единствено в тоталитарните и авторитарните режими съществуват авторитарни тенденции. В рамките на модерните политически системи, които ние по правило определяме като демократични, също може да се наблюдават тенденции и дори стремеж към централизация на правосъздаването. Това е естественият стремеж на всяко управление да моделира правния ред по начин, който да позволява реализиране на неговите икономико-социални и политически цели.

3.3. Парламентът и съдът в процеса на правосъздаване

По правило **създаването на правни норми е относително по-централизирано от създаването на индивидуални предписания**. Наред с това по-леките процедури и мнозинства при правосъздаването са **източник на авторитарни тенденции**. Не е трудно да установим колко големи са възможностите за целенасочено въздействие върху процеса на правосъздаване (особено върху създаването на правни норми) от страна на едно политическо мнозинство, контролиращо едно-камерен парламент и правителството, при наличие на слаб държавен глава и крехка (като правомощия и бюджет) система на местно самоуправление. Тези възможности биха се увеличили допълнително, ако към всичко това прибавим и система от добре организирани и силно йерархизирани политически партии,

участващи в изборите при условия на пропорционална избирателна система. Но дори и в този случай тенденциите на централизация на правосъздаването биха били относително уравниловани от наличието на трайни тенденции на децентрализация, чиито постоянни източници са: а) правосъздаването на над-национално равнище; б) правосъздаването, осъществявано от самите участници в гражданския оборот (в широк смисъл); в) правосъздаването, осъществявано от съдилищата.

През последните няколко десетилетия процесите на глобализация в областта на комуникациите, технологиите и икономиката **подлагат на изпитание идеята за независимостта на отделния национален правен ред**. Въпреки че в края на XX век е твърде амбициозно да се говори за предстоящо изграждане на някакъв световен правен ред, технологичното и икономическото „отваряне“ на националните държави все повече изисква целенасочени усилия за взаимно синхронизиране на техните правни редове. Тези процеси поставят под съмнение не само възможността на националните парламенти да се самолегитимират като единствени творци на право, но и смекчават стремежа на политическите елити, които ги доминират, за централизиране на процесите на правосъздаване.

За разлика от създаването на правни норми, което по правило е относително централизирано, **създаването на индивидуални предписания е по правило децентрализирано**. Като постоянен, макар и не независим източник на демократични тенденции, може да се разглежда създаването на индивидуални предписания от участниците в гражданския оборот. Тези тенденции са толкова по-добре изразени, колкото по-либерализиран е гражданският оборот. Но и най-дълбоко проникващите в социалната тъкан тоталитарни режими не успяват напълно да централизират този процес.

Ролята на съдилищата за поддържане на демократичния характер на правния ред е в много отношения водеща. Тяхната особено важна функция по поддържане на децентрализирания характер на правосъздаването **не се свежда само до участието им**

*В създаването на правни норми*¹⁶ и поставянето по този начин на допълнителни пречки пред автократичните тенденции на политическото мнозинство. От особено значение е и създаването на *индивидуални предписания по повод на решаването на правен спор от съдилищата (съдебните решения в широк смисъл)*. Съдебната практика, и още повече трайната съдебна практика,¹⁷ е източник на силни демократични тенденции в модерните правни системи. Причините за това се коренят, от една страна, в трудността цялата съдебна система да бъде едновременно контролирана, а от друга — в обстоятелството, че съдът има склонност да правораздава консервативно. Съзнателното или неосъзнато придържане към правилото *stare decisis* изисква от съда създаването на правни предписания, които са в синхрон не само с отделна правна норма (или група правни норми), а с целия правен ред.

Съдът не просто създава индивидуалното предписание, установявайки фактите по делото и подвеждайки ги под съответната правна норма. Съдът създава Индивидуалното предписание по начин, че то да съществува безпротиворечиво в Рамките на целия правния ред. В този смисъл той никога (дори и при най-лекия За решаване казус) не прилага една или няколко правни норми. Съдът винаги „казва“ какъв е правният ред като цяло и къде е мястото на създаденото от него индивидуално предписание. Позоваването (респективно отказът да се позове) на определена правна разпоредба означава признаване (респективно отказ да се признае) наличието на норма, част от правния ред. Затова няма да бъде пресилено, ако кажем, че съдът не просто прилага правните норми, а *конструира логически правния ред*. От тази гледна точка не е трудно да се достигне и до извода, че извършването от съда тълкуване на правни разпоредби никога не може да бъде *contra legem*, тъй като то е не познавателна дейност, а волеви акт¹⁸.

Съдът наистина не е свободен при участието си в процеса на правосъздаване. Но неговата дейност по правосъздаване може да бъде подчинена само на две основни изисквания: а) стремеж към запазване на целостта на правния ред; б) стремеж

към осъществяване на формалния идеал за мир.

Всички участници в процеса на правосъздаване целенасочено формулират отделни правни предписания, но доколкото те стават част от правния ред и как изглежда този правен ред, установява единствено съдът. Така съдът престава да бъде обикновен участник в създаването на компоненти на правния ред. Преграждайки автократичните стремежи на участниците в процеса на правосъздаване, съдът се представя не само като *гарант за запазване на единството на правния ред, но и като основен генератор на демокрация, разбирана като децентрализирано правосъздаване*.

БЕЛЕЖКИ

1. Фридрих Хайек, Правни норми и правов ред, С., 1996, с. 48. Идеята за реда е нужна на Хайек, за да развие своите възгледи за социалния ред, чийто компоненти са индивидите. Правилата за поведение в неговата теория се явяват само фактор, който влияе върху създаването и поддържането на реда. Този възглед е твърде различен от предлаганото разбиране, че самата подредена съвкупност от норми в едно общество може да се разглежда като спонтанен ред.

2. Хайек говори за функция вместо за цел, Фридрих Хайек, Цит. съч., с. 51.

3. Hans Kelsen, *Theorie pure du droit*, Paris 1962, p. 255 et suiv.

4. Виж по-подробно Norberto Bobbio, *Kelsen et les sources du droit*, Archives de philosophie du droit, t. 27, 1982, p. 143 et suiv.

5. По-подробно виж моята студия Предметът на правното познание в Чистото учение за правото на Ханс Келзен, в Даниел Вълчев, Студии по история на европейската философия на правото, С., 1999, с. 96 и сл.

6. С оглед темата на настоящото изследване ще оставим открит въпроса доколко може да се търси друга връзка между право и морал, която не се изразява в съдържателна зависимост — виж Joseph Raz, *The Purity of the Pure Theory*, in *Essays on Kelsen*, Oxford, 1986, p. 84.

7. Виж Даниел Вълчев, Проблемът за държавата в традиционния юридически позитивизъм и в Чистото учение за правото на Келзен, сп. Съвременен право, кн. 5/1995, с. 43 и сл.

8. Hans Kelsen, *Doctrine du droit nature! et positivisme juridique*, във френското издание на Hans Kelsen, *Theorie generale du droit et de l'Etat*, Paris, 1997, p. 438.

9. Юридическият позитивизъм би могъл да бъде разглеждан в няколко аспекта. Според Бобио например следва да се разграничава юридическият позитивизъм като идеология, като обща теория на правото и като подход в правните изследвания. Norberto Bobbio, *Essais de theorie du droit*, Paris- Bruxelles, 1998, p. 23 et suiv., 39 et suiv. Тази многоаспектност на понятието (която като цяло не поставяме под съмнение) не е от съществено значение за това изследване, тъй като схващанията за правния ред участват при изясняване на всеки от аспектите.

10. Виж Лъчезар Дачев, Въведение в правото, в сб. *Философия, социология, обща теория*, С., 1998, с. 157-158.

11. Виж Теория на социалистическото право, С., 1973, с. 149 и сл.

12. Виж С. С. Алексеев, *Обща теория на правото*, Т. 1, С., 1984, с. 264 и сл.

13. Виж Димитър Радев, *Обща теория на правото*, С., 1995, с. 209.

14. Според възприетата от Stanley Paulson класификация, вторият период в творчеството на Келзен обхваща времето от средата на 30-те години до 1960 г. — годината, през която се появява второто издание на неговото Чисто учение за право. За периодите в творчеството на Келзен виж Stanley Paulson, *Introduction*, във френското издание на Hans Kelsen, *Theorie generale du droit et de l'Etat*, Paris, 1997, p. 5 et suiv.

15. Hans Kelsen, *Theorie generale du droit et de l'Etat*, Paris, 1997, p. 332 et suiv.

16. Без колебание би могло да се твърди, че у нас характер на нормативни актове имат голяма част от решенията на Конституционния съд, тълкувателните решения на Върховния касационен съд и Върховния административен съд, решенията на Върховния административен съд, с които се отменят нормативни актове.

17. Живко Сталев разглежда понятието съдебна практика в три различни смисъла. Виж Живко Сталев, *Съдебната практика като източник на правото*, сп. *Съвременно право*, кн. 6/1997 г., с. 7.

18. Michel Troper, *Une theorie realiste de l'interpretation*, expose inddit au Sdminaire du Centre de Philosophie du droit de l'Universite de Paris II.